

ГУМАНІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ

педагогіки В. Ф. Шаталова: розкриття

й реалізація природних резервів особистості учня

КУЧЕРЯВИЙ О. Г.

УДК 373.091.3+929 Шаталов

ЯК ТІЛЬКИ не називали науковий наробок В. Шаталова в різні часи – оригінальною методикою, ефективною технологією навчання, фантастичною чи блискучою методичною системою оволодіння учнями змістом освіти тощо. Результати аналізу продукту наукової творчості цієї талановитої людини з позиції особистісно орієнтованого методологічного підходу свідчать, що більше значення мали й мають ті науковці та вчителі, які знайшли для нього влучне словосполучення – *педагогіка співробітництва*. Як існує в історії педагогіка Я. Коменського, С. Френе, В. Сухомлинського й багатьох інших відомих творців науки про навчання й виховання дітей, так є і педагогіка Віктора Федоровича Шаталова. Його науковий наробок давно вже

перейшов межі методик і технологій і виріс до рівня гуманної педагогіки як науки й мистецтва. У структурі такої педагогіки співробітництво справді посідає провідне місце. Проте в наробку Віктора Федоровича йдеться не формально про нього, а про педагогічну взаємодію особистості вчителя й особистості учня як природовідповідний механізм забезпечення ними освітніх, розвивальних і виховних цілей педагогічного процесу. Поняття «співробітництво» підкреслює лише діяльнісний і комунікативний виміри гуманної педагогіки, залишаючи особистісний на другому плані. Ось чому більш доцільно вести мову про гуманну шаталівську педагогіку розкриття й реалізації природних резервів особистості учня особистістю вчителя, про систему її функцій. Проблемою нашого дослідження загалом є виділення й розкриття гуманістичних функцій педагогіки В. Шаталова.

Особистість В. Шаталова як педагога-

новатора відкрив С. Соловейчик. Ця людина створила всі умови, щоб педагоги Радянського Союзу усвідомили цінності методичної системи В. Шаталова. Проте у змісті публіцистичних статей цього прекрасного журналіста, письменника й сценариста цілісна сукупність теоретико-методичних положень донецького педагога-новатора ніколи не піднімалася на рівень педагогічної системи.

У 1988 р. гуманістичні принципи та прийоми В. Шаталова стали предметом розгляду науковців Донецького державного університету – Л. Бондарева, В. Носача, П. Плотникова [1, с. 81 – 113]. Їм вдалося узагальнити погляди В. Шаталова на організацію навчального процесу в загальноосвітній школі, на «вчення із захопленням», провідні принципи функціонування його методичної системи. У їхній книзі «Досвід і майстерність педагогів-новаторів» уже йдеться про вагомі дидактичні вимоги до активізації пізнавальної діяльності учнів.

Московський дослідник технології розуміння й системи навчання В. Шаталова С. Виноградов обґрунтовано заявив про те, що система В. Шаталова не зводиться тільки до використання опорних конспектів, а має гуманістичну спрямованість і таке ядро, як гуманістичну систему оцінки знань. Із цим науковцем згодні й такі пропагандисти результатів педагогічної творчості донецького майстра, як В. Рижов, В. Безпалько, С. Ветров, Ф. Садовський, В. Калошин та ін. Систему цінностей-цілей і цінностей-засобів педагогіки В. Шаталова розкрив і описав О. Кучерявий [2, с. 29 – 37].

Ґрунтовним дослідженням освітньої технології В. Шаталова слід уважати складник книги Г. Селевка «Сучасні освітні технології». Однак автор не бачить гуманістичних потенціалів шаталівської педагогіки, а зводить її лише до технології інтенсифікації навчання на основі схемних і знакових моделей навчального матеріалу [3].

Отже, треба вести мову про розв'язання зазначеної проблеми тільки на рівні описання проблемної ситуації, пов'язаної з внеском

донецького педагога-новатора в педагогічну науку.

Мета статті – визначивши систему функцій педагогіки В. Шаталова, розкрити специфіку кожної з них.

Спираючись на такі методологічні підходи, як аксіологічний (філософський рівень методології), системний, синергетичний і акмеологічний (загальнонауковий рівень методології), особистісно орієнтований, культурологічний і діяльнісний (конкретно-науковий рівень методології), можна проаналізувати теоретичні й методичні положення В. Шаталова в аспекті виконання ними певних науково-педагогічних функцій. Загалом до цілісної множини функцій шаталівської педагогіки слід віднести такі, які відбито на рис. 1.

Рис. 1. Гуманістичні функції педагогіки В. Шаталова

Здоров'язберігаюча функція. На відміну від традиційної, педагогіка В. Шаталова зорієнтована на збереження психічного, морального й фізичного здоров'я учнів, які навчаються в 5 – 11 класах загальноосвітньої школи. Вона утверджує насамперед чотири лінії захисту здоров'я школярів, про які раніше йшлося тільки в аспекті розгляду педагогіки

початкової школи. Перша лінія пов'язана із забезпеченням високого рівня підготовленості дітей до уроку, у досягненні якої провідну роль відіграють опорні сигнали та достатній ступінь їхнього емоційного переживання й осмислення ними в школі й удома. Опорні сигнали як моделі змісту освіти за певним науковим напрямом стають «кваліфікованими помічниками» під час виконання учнями домашніх завдань з фізики, математики, хімії, рідної мови тощо (у початкових класах роль таких помічників відіграють батьки). Щодо другої захисної лінії, то вона відповідає гарному ритуалу щоденної перевірки вчителем, як і в початкових класах, рівня засвоєння конкретних знань учнями (на кожному уроці вони відтворюють відповідний опорний сигнал і висловлюють власні думки щодо його компонентів і зв'язків між ними). Усі вони прагнуть швидкої оцінки виявлених власних пізнавальних здібностей. Упевненість у тому, що така позитивна оцінка буде існувати, є фундаментом профілактики їхніх захворювань психічного характеру, затримки психічного розвитку загалом.

Методична система В. Шаталова як складник педагогічної передбачає можливості регулювання вчителями обсягу домашніх завдань. Ще з 1969 р. він акцентує увагу наукової та педагогічної громадськості на так званому «предметному егоїзмові», за який добросовісні школярі розплачуються розладами кишково-шлункового тракту, нервової й зорової систем. У його системі обсяг домашніх завдань учням обов'язково регулюється, і саме це є значущою педагогічною дією в напрямі створення третьої захисної лінії. Найкраще така справа робиться за умови сумісництва викладання різних навчальних дисциплін одним учителем.

Четверта захисна лінія – це результат індивідуалізації та диференціації навчання. Разом вони допомагають його організації на основі діагностики рівнів актуального розвитку й зони найближчого розвитку особистості кожного учня та сприяють формуванню його психічного й морального здоров'я.

В. Шаталов був і досі залишається взірцем

уважного ставлення людини до здоров'я фізичного. Усе життя він пропагував серед учнів цінності фізичної культури, був для них прикладом педагога, у якого слово про значущість спорту не розходиться з ділом, включав їх у самооздоровчу діяльність. Велика кількість його вихованців досягла великих результатів у спорті (С. Гольдеберг, А. Тищенко, А. Бородкін та ін.). А їх Учитель – Віктор Федорович – і в 85 років займається бігом «підтюпцем».

Особистісно-розвивальна функція. У центрі педагогічної філософії В. Шаталова перебуває особистість учня з її потребами, рівнями духовно-морального, когнітивного, емоційно-вольового та соціально-психологічного актуального розвитку. Саме за це йому дякували й дякують відомі в країнах СНД люди. Так, «за благородну працю, яка дорівнює подвигу», ще в 1986 р. слала йому низький уклін письменниця Євгенія Таратута, авторка книги «Слідами «Овода»». Ще раніше, у 1981 р., Григорій Полонський, автор сценаріїв до фільмів «Доживемо до понеділка», «Переклад з англійської» та ін. називає В. Шаталова «легендарним» і пише: «Я захоплений, дорогий Вікторе Федоровичу, величезністю Вашого коефіцієнта корисної дії та тривалістю Вашої мужності. Міцного здоров'я Вам на довгі роки – в інтересах дітей».

Реалізація педагогічних ідей В. Шаталова визволяє в навчальному процесі час, значущий для занять учнем творчістю, спортивною діяльністю, самоосвітою й самовихованням. Це «роблять» насамперед опорні шаталівські конспекти (той психолого-педагогічний принцип, що прихований за ними), побудовані на основі використання прийомів графічної формалізації навчального матеріалу. Практично навчання за системою новатора перетворюється у процес самонавчання як джерела розвитку особистості учня, а виховання – у процес самовиховання як потужний засіб його саморозвитку. Педагогічна орієнтація на те, щоб учні самі конструювали опорні конспекти на основі вже сформованих умінь працювати з розробленими Вчителем, підвищує рівень можливостей освітнього се-

редовища в розвитку творчих здібностей вихованців. Розроблений ними продукт творчості – учнівський опорний конспект, який, до того ж, отримав схвальний відгук рідного вчителя, трансформується в науковому контексті у засіб і переможного навчання, і розвитку когнітивної та емоційно-вольової сфер особистості кожного учня. Велика вага в ній належить і розв'язанню учнями неалгоритмічних задач з математики, фізики, хімії та інших предметів. Значне місце в педагогічній практиці В. Шаталова посідає й групова (колективна) форма розв'язання учнями творчих задач, стрижнем якої є стимулювання процесу генерації продуктивних ідей, формування в учнів комунікативних умінь та якостей, культури спілкування загалом.

Самостійна й колективна творча діяльність школярів будується на міцному підґрунті – самоцінних глибоких знаннях навчального матеріалу (високий рівень сформованості цих знань – опора педагогічної системи В. Шаталова передусім на принцип систематичного зворотного зв'язку, на його технологію систематичної звітності кожного учня).

Почуття радості, якими «світяться» діти після перемоги над собою (ідеться про перемогу, отриману й під час засвоєння будь-якої частини змісту освіти, й у процесі створення власного продукту творчості), і забезпечують формування та розвиток у них смислотвірних мотивів навчання, мотиваційної сфери загалом.

Культуротворча функція. Ядром культуротворчої спрямованості шаталівської педагогіки є культура навчальної праці учня. Це почуття перебуває в гармонії з культурою оцінювання її результатів (ідеться про педагогічну й учнівську оцінки) та культурою роботи з джерелами інформації.

Культура навчальної діяльності школяра як її навчальний результат має об'єктивне підґрунтя – готовність до відповідної діяльності як сукупність його спеціальних умінь різної функціональної належності, значущих для якісного опанування навчального матеріалу (змісту освіти загалом). Про культуру в гуманістичних вимірах шаталівської педаго-

гіки йдеться за умови оволодіння учнями такою системною якістю особистості, як здатність до *творчої самоорганізації* в навчальній праці.

Наявність у випускників загальноосвітньої школи зазначеної системної характеристики є необхідною умовою забезпечення ефективності процесу національного культуротворення. Чим більше в країні випускників шкіл з досвідом творчої діяльності, тим краще для самої країни в аспекті культурного розвитку.

За В. Шаталовим, культура навчальної праці учня починається з оволодіння ним прийомами усного рахунку й лаконічного мовлення. Педагогу й батькам важливо створити умови, у яких школярі вже в процесі з'ясування особливостей умови задачі, виявляючи кмітливість і активізуючи пам'ять, виявляють рух думки у напрямі усного її розв'язання. В експериментальних класах педагога-новатора панувала ідея необхідності усного проговорення рішень, усі рахівні операції учні проводили лише усно.

Особлива грань такої культури – готовність до забезпечення *доказовості* отриманих результатів. Ще одна важлива грань – почуття усвідомленості *обов'язковості* якісної підготовки до уроку. Не менш важливий складник відповідної культури – здатність до самоконтролю ступеня засвоєння знань та готовність до їх групового контролю.

Ці та інші системні характеристики учня як суб'єкта навчальної культури побудовані на міцному фундаменті – компетентності в способах мислення, генерації продуктивних ідей, уміннях самоорганізації навчальної праці. «Думай, як Я, твори, як Я, працюй, як Я, – ось які культуроглядні цільові орієнтири пронизують усю педагогічну систему донецького Майстра.

Розкриваючи, наприклад, учням зміст конкретного опорного конспекту (моделі) під час викладання нового матеріалу, він сам виконує різні логічні операції, генерує ідеї тощо. Саме на прикладі Вчителя й учаться його вихованці. Можна говорити й про такі категорії шаталівської теорії, як культура спілкування,

культура мовлення, світоглядна культура та ін.

Працеактивізуюча функція. Парадокс, але самовіддано працюючих на уроках і вдома учнів В. Шаталова ніхто спеціально не примушував бути взірцями працездатності (насамперед – пізнавальної активності). Для цього мудрий Віктор Федорович тільки створив необхідні й достатні умови, які й сприяли формуванню в дітей відповідального ставлення до навчальної, самоосвітньої та інших видів праці. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли такі особистісні характеристики учнів, як здатність до самоорганізації, самостимулювання й самоконтролю діяльності, а також усвідомлена як особистісно значуща самодисципліна. Своє слово в цій великій справі сказала вся педагогічна система В. Шаталова як особлива особистісно, орієнтована цілісність, побудована на природних потребах людини в пізнанні навколишнього світу, самого себе, у самоактуалізації та самореалізації в діяльності. Мудрому педагогу тільки й залишалося, що створити умови для усвідомлення учнями зазначених потреб, уселити в них віру у власні сили й можливості. Усвідомлені його вихованцями особистісно значущі потреби виявилися у формуванні в них мотивів навчальної, трудової, самовиховної, самооздоровчої та інших видів активності.

Легко сказати: «Створити умови...» За цими словами ховається кропітка праця самого Педагога, яка, хоча й мала творчий характер і давала йому певне задоволення, але апробація її результатів супроводжувалася справжніми «боями» з чиновниками різного рівня та представниками догматичної педагогічної науки. Створення ним для учнів відповідних умов і є подвигом з його боку. Для кожного з них систематична праця була й сьогодні є найвищою людською цінністю, без якої не може існувати й сама людина.

Самоутверджувальна функція. Спрямованість педагогіки В. Шаталова на активність думок і почуттів учнів, стимулювання їх щоденної роботи гармонійно узгоджується з культивуванням нею шляхів самоутверджен-

ня особистості. Опора на його систему сприяє формуванню в школярів адекватної самооцінки, самопізнанню власних можливостей та їх розкриттю в процесі переможної навчальної праці, віри у власні сили. Вона апріорі виключає обман і фіктивний успіх за рахунок однокласників (наприклад, за результатами списування в них). Шаталівська педагогіка робить акцент на таких умовах навчання, які надають учням однакові можливості для самоутвердження. За змістом вона є духовно-моральною, бо сприяє укріпленню духу кожного вихованця. Насамперед це відбувається за рахунок упевненості учнів у тому, що «успіхи кожного оцінюються за найвищим еталоном справедливості» (наприклад, у процесі використання аркушів групового контролю, під час роботи з консультантами). На уроках за системою В. Шаталова реально досягається нова якісна висота в оцінюванні знань учнів, яка цілком виключає можливість нівелювання оцінками. А якщо додати, що пізнавальний процес здійснюється в умовах психологічної комфортності та в атмосфері змагальності, то будуть зрозумілими причини численних фактів повороту свідомості учня як особистості на своє «Я», на самосвідомість. Не секрет, що його самоутвердження – це похідна від усвідомлення ним суперечностей між ідеальним і реальним образами «Я» як людини, здатної вчитися переможно.

Правозахисна функція. Теорія навчання й виховання В. Шаталова стоїть на «сторозі» правової захищеності й упевненості вчителя, учня та його батьків. У ній утверджується думка про провідну роль учителя як адвоката учня передусім у процесі оцінювання його знань з боку однокласників, підкреслюється, що шкільна оцінка – класичний юридичний акт. Відповідаючи біля дошки, учень уже повинен знати правову формулу непідсудності власних невеликих помилок і обмовок. Її засвоєння ним – це справа вчителя як правозахисника вихованця, який біля дошки потрапляє в складну психологічну ситуацію. Виконуючи цю актуальну справу, педагог зазда-

легідь дає установку класу – *колектив і тільки колектив є співавтором відмінної оцінки будь-якого учня, а йому за виправлену товаришами неточність оцінка не знижується* (вона знижується за умови вимушеного виправлення помилки самим учителем). У цій формулі зафіксовано одразу два пункти розробленого педагогом-новатором шкільного кодексу честі, а формулювання третього має вигляд: «Той, хто відповідає, не має права на самозахист» (йому дозволяється слухати й мовчати).

Як правозахисник, учитель повинен виходити з наявності презумпції невинності учня в ситуаціях, коли з'являються сумніви щодо оцінки результатів його навчальної діяльності. Ураховуючи, що сумніви є категорією юридичною, за В. Шаталовим, результати поточного й підсумкового контролю знань учнів слід трактувати з гуманістичних позицій на їхню користь.

У цьому ж плані й учень, й учитель мають право не відповідати на певні запитання членів різних комісій, які займаються інспекторськими перевітками стану навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах: у підсумку випадкові відповіді можуть стати складниками обвинувачувальної частини необ'єктивних висновків того, хто перевіряє.

Учителям-новаторам як дослідникам і авторам інноваційних методик слід, за В. Шаталовим, навчитися захищати не тільки власні продукти педагогічної творчості, але й результати науково-експериментальної роботи цілих шкільних колективів або регіонів з великою кількістю вчителів як дослідників.

В умовах прямої дії педагогіки правозахисту учня й учителя посилюється й роль шкільного психолога: йому, як і учителю, дуже необхідна юридична компетентність. Усе це можна вважати практичним замовленням вищій школі на підготовку і вчителя-адвоката, і психолога-правозахисника.

Акмеологічна функція. У педагогічних роздумах і теоретичних положеннях В. Шаталова учень постає як найвища цінність приро-

ди, провідний пріоритет і творець суспільства. Саме в такому аспекті він зацікавлює й акмеологію, науку, яка вивчає закономірності та механізми розвитку людини, а особливо за умови досягнення нею найбільш високого рівня в цьому розвитку.

Можна стверджувати, що педагогічна практика В. Шаталова, побудована крізь призму його теоретичних конструктів, є й продуктивною акмеологічною практикою. Справа в тому, що цей педагог реально розв'язував й розв'язує одне з провідних завдань акмеології як науки. Його сутність полягає у виявленні тих характеристик людини в дошкільному дитинстві, молодшому шкільному віці, у роки отрочства та юності, які сприяють її формуванню як творця власної життєвої стратегії на стадії зрілості. Особистісно-розвивальну життєву стратегію розробили й реалізують сотні його колишніх учнів. Серед них такі творчі особистості, як Леонід Лесик, д-р техн. наук, Лев Вінніков, д-р фіз.-мат. наук, Віктор Вальков, д-р фіз.-мат. наук, Петро Плотніков, д-р пед. наук, Владилен Попов, д-р філософ. наук, Олександр Милославський, д-р фіз.-мат. наук, Анатолій Бородкін, канд. фіз.-мат. наук, Валентин Осика, канд. техн. наук, Володимир Рижов, канд. фіз.-мат. наук, Олександр Кузнецов, канд. екон. наук, Едуард Локтев, канд. екон. наук, Олексій Тарасов, канд. техн. наук, та багато інших.

Що ж таке значуще заклав у них ще на шкільній лаві Віктор Федорович Шаталов? *Віру в себе. Жадобу до досягнення в будь-якій діяльності найвищих результатів. Бажання смаку перемоги. Здатність до творчості. Готовність до щоденної кропіткої праці. Уміння у сфері самовдосконалення. Загальнонавчальні вміння тощо.* Разом зазначені якості системного плану оптимально сприяють цілісному самовираженню особистості в соціумі, досягненню нею вершин професіоналізму.

Отже, цілісна множина взаємопов'язаних функцій шаталівської педагогіки утворює систему її світоглядних орієнтацій на органі-

зацію такого навчально-виховного процесу, ядром якого є гуманізм і дитиноцентризм, а сам педагогічний процес виконує роль джерела розвитку особистості учня. Наповнена ідеями педагогіки співробітництва й співтворчості, поваги до особистості учня, діалогу й спільної дії педагогіка В. Шаталова й сьогодні несе у вітчизняну культуру потенціал творення, принципи збагачення науки про навчання й виховання філософським каменем розвитку освітнього поля України.

Література

1. Бондарев Л. Я. Опыт и мастерство педагогов-новаторов / Л. Я. Бондарев, В. Е. Носач, П. В. Плотников. – Донецк, 1990. – 232 с.
2. Кучерявий О. Г. Педагогіка: особистісно-розвивальні аспекти : навч. посіб. / О. Г. Кучерявий. – К. : Наук. думка, 2011. – 464 с.
3. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Г. К. Селевко. – М. : Нар. образование, 1998. – 256 с.

* * *

Кучерявий О. Г. Гуманістичні функції педагогіки В. Ф. Шаталова: розкриття й реалізація природних резервів особистості учня

У статті розглянуто сім функцій гуманістичної педагогіки донецького вчителя та їх застосування на практиці. Автор розкриває переваги цієї системи, приділяє особливу увагу її впливу на всеосяжний розвиток дітей, формування їхньої мотивації та прагнення до знань. Підкреслено значення шаталівської системи навчання для акмеологічної практики. Розглянуто перспективи ідей В. Ф. Шаталова, важливість співтворчості, поваги до особистості учня, педагогіки співробітництва та діалогу для розвитку вітчизняної педагогіки.

Ключові слова: функції шаталівської педагогіки, гуманізм, педагогіка співробітництва,

духовно-моральне виховання, культура навчання й культура праці.

Кучерявий О. Г. Гуманистические функции педагогики В. Ф. Шаталова: раскрытие и реализация природных резервов личности ученика

В статье рассматриваются семь функций гуманистической педагогики донецкого учителя и их применение на практике. Автор раскрывает преимущества данной системы, уделяет особое внимание её влиянию на многостороннее развитие детей, формирование их мотивации и стремление к знаниям. Подчёркивается значение шаталовской системы обучения для акмеологической практики. Рассматриваются перспективы идей В. Ф. Шаталова, важность сотворчества, уважения к личности ученика, педагогики сотрудничества и диалога для развития отечественной педагогики.

Ключевые слова: функции шаталовской педагогики, гуманизм, педагогика сотрудничества, духовно-моральное воспитание, культура обучения и культура труда.

Kucheryavy O. H. Humanistic Functions of V. F. Shatalov's Pedagogy Aimed at Revealing and Cultivating Pupil's Natural Endowments

This article covers seven functions of the humanistic pedagogy of the Donetsk teacher and their application into practice. The author reveals the advantages of this system, pays a particular attention to its impact on the all-round development of children, formation of their motivation and desire for knowledge. The importance of Shatalov's educational system for acmeological practice is emphasized. The article also addressed the potential of his ideas, the importance of co-creation, respect for the pupil, pedagogy of cooperation and dialogue for the development of national pedagogy.

Key words: functions of Shatalov's pedagogy, humanism, pedagogy of cooperation, spiritual and moral education, learning culture and culture of work.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2012 р.

Прийнято до друку 31.08.2012 р.